

El tortosí: cruïlla de la llengua, cruïlla d'isoglosses

1. INTRODUCCIÓ

La varietat lingüística que es parla a les comarques centrals del domini lingüístic català ha rebut tradicionalment el nom *tortosí*. Així figura també en el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC) —«Subdialecte de transició entre el català nord-occidental i el valencià, parlat al Baix Ebre, al Montsià, a la Ribera d'Ebre, a la Terra Alta, als Ports de Morella, a part del Maestrat i al Matarranya»— i en el *Diccionari normatiu valencià* (DNV) —«Varietat del català parlada en la regió de Tortosa». No entrem ara en la precisió d'un diccionari o de l'altre a l'hora de delimitar l'extensió geogràfica del tortosí. El que volem destacar és que les divergències afecten no tant el nom que rep com la seua extensió geogràfica i la seua consideració com a entitat dialectal, de la qual cosa no ens ocuparem aquí.

Pensem que les discrepàncies respecte al territori que abraça el tortosí són produïdes, sobretot, pel fet que estem parlant d'una àrea que comparteix alguns trets lingüístics amb el nord-occidental i d'altres amb el valencià. Els parlars del Priorat no s'hi inclouen perquè es poden considerar una àrea de transició entre el bloc oriental i l'occidental, situada a cavall dels tres subdialectes que l'envolten: el tarraconí, el lleidatà i el tortosí (Llamas, 2018).

Darrerament, triomfa en els mitjans de comunicació i entre bona part de la població la denominació *ebrenc*, que creiem que no és adequada per a referir-se, científicament, als parlars de tota aquesta àrea, ja que se circumscriu a les quatre comarques catalanes de l'Ebre (i al Matarranya, a tot estirar, les aigües del qual són tributàries de l'Ebre) i, per tant, no ens és útil per a anomenar una varietat

dialectal que va més enllà del riu de la Sénia, al sud, i penetra per la Franja d'Aragó, a l'oest. L'enyorat Joan Salvador Beltran així ho defensava també en la comissió de la qual vam formar part i que va redactar l'article *ebrenc* per a sol·licitar-ne la inclusió en el DIEC. La proposta fou acceptada en el Ple de la Secció Filològica (SF) del 20 de gener de 2017 i no recull, doncs, cap acceptació de *varietat dialectal*.

Quant al nom, per tant, *tortosí* és el terme més acceptat i emprat. S'hi han referit mossèn Alcover, Barnils, Fabra, Badia i Margarit o Sanchis Guarner, entre d'altres. Més cap aquí, en una obra de referència per a la difusió de la dialectologia, Joan Veny (1998), en caracteritzar el català nord-occidental i la seua extensió, considera el Baix Ebre, el Montsià, la Terra Alta i el Matarranya com a zona de transició cap al valencià, tot afegint que els Ports, el Maestrat i l'Alcalatén participen d'aquest caràcter amb isoglosses variables. En la mateixa obra, però, explicita que «aquest subdialecte s'estén d'una manera estricta pel Baix Ebre i el Montsià» i que la resta es poden considerar comarques de transició entre el valencià i el nord-occidental (Veny, 1998, p. 103).

El 1989 apareix un dels primers estudis que se centren específicament en el tortosí: *Aproximació descriptiva al parlar tortosí*. En la introducció, l'autora, M. Àngels Massip, diu el següent sobre aquesta varietat lingüística:

Quan parlem de tortosí, ens referim al parlar de les comarques del Baix Ebre, el Montsià, la Terra Alta, el Matarranya, la Ribera d'Ebre, el Maestrat i els Ports de Morella. Aquest subdialecte del català nord-occidental és un parlar de transició entre el nord-occidental i el valencià i participa de les característiques lingüístiques d'ambdós dialectes. Com a parlar de transició que és, no el podem considerar homogeni: les comarques del nord tenen més coincidències amb el lleidatà, al Matarranya hi ha trets coincidents amb l'aragonès i al Maestrat i els Ports de Morella hi trobem trets valencians. (Massip, 1989, p. 15)

Lluís Gimeno és un dels especialistes que més ha estudiat i descrit aquesta varietat lingüística, des de fa dècades. En l'article «El tortosí. Extensió i característiques dialectals», defensa que «el tortosí té prou trets lingüístics rellevants que el fan mereixedor per ell sol com a formant, juntament amb el català nord-occidental i el valencià, dels tres subdialectes del català occidental» (1991, p. 171). Sobre la delimitació del tortosí, afirma:

Quan parlem de tortosí, ens referim al dialecte de les comarques del Baix Ebre, el Montsià, part de la Terra Alta, el Matarranya, l'Alt i el Baix Maestrat, la Tinença de Benifassà i els Ports de Morella. Però realment aquest dialecte que abraça tant de territori es divideix, des del punt de vista lingüístic, en dos parlars: *a)* el tortosí septentrional, i *b)* el tortosí meridional. El nom ja és fixat històricament, i actualment coincideix d'una manera gairebé absoluta amb els territoris que formen part del bisbat de Tortosa. (Gimeno, 1991, p. 171)

Pere Navarro, en el seu estudi sobre *Els parlars de la Terra Alta* (1996, vol. 1, p. 322), conclou que la comarca protagonista de la seua tesi doctoral participa tant de trets del català nord-occidental com del català valencià i precisa que quant al lèxic els paral·lelismes són més nombrosos amb el valencià, mentre que en el terreny morfològic la Terra Alta s'acosta més al nord-occidental. Per la seua banda, Olga Cubells Bartolomé, a *Els parlars de la Ribera d'Ebre* (2009, vol. 1, p. 449), arriba a la mateixa conclusió pel que fa a la seua comarca d'estudi: hi constata més paral·lelismes morfològics amb el nord-occidental i més paral·lelismes lèxics amb el valencià. Així mateix, puntualitza que els parlars del sud de la Ribera d'Ebre presenten més trets coincidents amb el valencià, mentre que els del nord del Pas de l'Ase en tenen més de coincidents amb el nord-occidental.

Andreu Beltran, en l'article «La llengua al nord del País Valencià» (1999), distingeix entre *valencià septentrional* —subdividit en *parlars de la Plana* i *parlars d'interior* (en aquests darrers encabeix les comarques de l'Alcalatén, l'Alt Maestrat i els Ports)— i *tortosí meridional*, el qual comprèn el Baix Maestrat i continua per la comarca del Montsià.

Jordi Colomina no troba gaires trets peculiars del tortosí i creu que el més definidor d'aquest parlar és el seu caràcter de transició —«trets valencians en un parlar del Principat, trets catalans en un parlar valencià» (1999, p. 88)—, per la qual cosa opta per mantenir la posició tradicional proposada per Veny:

Un parlar tortosí, inclòs en el nord-occidental, està per les comarques del Baix Ebre i el Montsià, per la Terra Alta i la Ribera d'Ebre. Pel que fa a les comarques septentrionals valencianes només el Baix Maestrat presenta trets tortosins abundants. Una part dels parlars del Matarranya també es poden incloure en l'àrea tortosina. (Colomina, 1999, p. 88)

Ramon Sistac, en *El català d'Àneu. Reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis* (1998), va més enllà en el qüestionament d'una entitat pròpia per al tortosí. Defensa que el català occidental és un contínuum i que fins i tot la divisió entre català nord-occidental i valencià no té gaires arguments des del punt de vista estrictament lingüístic:

Denominacions com *tortosí* o *valencià septentrional* corresponen a un criteri més geogrficoadministratiu que no pas dialectològic; tant és així que no se sap ben bé fins on arriba l'un i on comença l'altre. El tortosí no és res més que valencià ultraseptentrional o, si així es vol, el valencià septentrional és tortosí meridional. Hi ha límits precisos de fets lingüístics molt concrets, allò que coixem amb el nom d'isoglosses, però no hi podem constatar una frontera dialectal clara i neta. (Sistac, 1998, p. 42-43)

En la mateixa línia que Gimeno (1991) i que Beltran i Panisello a *Cruïlla* (2002), Manuel Sifre (2005, p. 96) divideix el català occidental en tres dialectes: el nord-occidental, el tortosí i el valencià. Reconeix, però, la impossibilitat de traçar una frontera nítida entre el tortosí i el valencià, per la qual cosa analitza sis característiques fòniques i flexives que representa cartogràficament amb isoglosses: *a*) pronunciació o no de *-r* final; *b*) caiguda o manteniment del fonema /d/ en els derivats llatins *-ATOR-* (*mocaor/mocador*); *c*) sensibilització o emmudiment del so dental final del grup *-nt* (*pont*); *d*) article masculí *el/lo*; *e*) desinència de la primera persona del present d'indicatiu en verbs de la primera conjugació (*canto/cante*), i *f*) desinència de l'imperfet de subjuntiu (*cantés/cantara*). Més endavant analitzarem alguna d'aquestes isoglosses.

Cubells Bartolomé i Navarro fan una descripció sintètica, però completa, del tortosí en el treball «Descripció lingüística del català de la diòcesi de Tortosa» (2010), que forma part de l'obra coral *Història de les Terres de l'Ebre*. Hi conclouen el següent:

El que és acceptat per tothom és que aquesta zona de transició presenta uns límits entre un dialecte nord-occidental i un altre de sud-occidental o valencià que no segueixen un feix d'isoglosses homogeni que la delimiti clarament, sinó que les isoglosses segueixen traçats equidistants les unes de les altres, fet que caracteritza de manera particular aquest territori. (Cubells Bartolomé i Navarro, 2010, p. 400)

En l'obra *Els parlars valencians* (2017), els seus autors, Vicent Beltran Calvo i Carles Segura-Llopes, també divideixen el català occidental en tres grans varietats, entre les quals hi ha el tortosí:

Considerem que el català occidental es pot dividir en tres grans varietats que, com totes, presenten parlars de transició i particularitats diverses. El nom d'aquestes varietats no és estable ni completament acceptat. Proposem: *a*) el català nord-occidental (també se'n diu lleidatà, on s'inclouen els parlars palla-resos i ribagorçans); *b*) el tortosí; i *c*) el valencià. Aquestes tres varietats no coincideixen amb cap frontera provincial o autonòmica. (Beltran Calvo i Segura-Llopes, 2017, p. 23)

És a dir, les isoglosses que delimiten sobre el terreny l'ús d'unes formes lingüístiques concretes —que s'accepten com a típicament valencianes— respecte de les seues complementàries no coincideixen amb les fronteres autonòmiques. Així, ens adonarem que algunes de les isoglosses més representatives que tracen la transició entre el nord-occidental i el valencià se situen prou al sud del límit entre el Principat i el País Valencià. A vegades, alguna pot penetrar des de l'àrea costanera del nord de Castelló per l'interior, ocupant bona part del Matarranya, Franja amunt.

Quant als límits septentrionals del tortosí, a banda de les aportacions de Gimeno (1991, 1994 i 1997), comptem amb els treballs d'Olga Cubells i Jordi Satorra, els quals han estudiat en diversos articles (Cubells Bartolomé i Satorra, 2003 i 2005; Satorra, 2003) els diferents trets que caracteritzen el pas del tortosí al lleidatà¹ en poblacions de les comarques de la Ribera d'Ebre, el Priorat, el Segrià, les Garrigues i el Baix Cinca. La comarca més propera al Baix Ebre pel nord, la Ribera d'Ebre, representa, segons Cubells Bartolomé, «la frontera de transició entre els subdialectes lleidatà i tortosí» (2009, vol. 1, p. 476). Per a més informació sobre la bibliografia que ha tractat els límits i l'extensió del tortosí, també es pot consultar l'article de Buj «Extensió, límits i terminologia del tortosí segons diverses fonts bibliogràfiques» (2002), que es fixa específicament en aquesta qüestió.

Per a il·lustrar aquesta variació, hem centrat el gros de la nostra intervenció en la presentació d'uns mapes que reflecteixen, sobre el terreny, que en l'àrea del tortosí coincideixen un conjunt de trets lingüístics distintius tant del nord-occidental com del valencià.

Hem agrupat els mapes segons els nivells lingüístics clàssics (fonètica, morfologia, lèxic) i la tria ha hagut de ser forçosament limitada. Creiem, tanmateix, que, amb el que exposem, ens podem fer una idea força aproximada de la variació existent en tortosí i que és precisament aquesta variació allò que el singularitza.

Hem traçat les isoglosses resseguint els estudis lingüístics que en les últimes dècades s'han centrat en aquesta zona i que l'han convertit en una de les més analitzades, de manera minuciosa i sistemàtica, de tot el domini de la llengua. Pel que fa a les Terres de l'Ebre en sentit estricte, les d'administració catalana, totes les localitats han estat estudiades des del punt de vista de la geolingüística: Pere Navarro (1996), la Terra Alta; Olga Cubells Bartolomé (2009), la Ribera d'Ebre; Àngela Buj (2019), el Montsià, i Carles Castellà (2020), el Baix Ebre. El Priorat ha estat analitzat per Emili Llamas (2018). Les dades del límit nord del tortosí s'han pres dels estudis de Cubells Bartolomé (2016) i Cubells Bartolomé i Satorra (2003 i 2005). Les isoglosses que recorren la comarca del Matarranya s'han elaborat seguint, bàsicament, les aportacions de Gimeno (1997), Navarro (2005) i Cubells Bartolomé i Navarro (2010). Pel que fa al límit meridional del tortosí, s'han consultat les obres de Gimeno (1994 i 1997), Cubells Bartolomé i Navarro (2010), Pradilla (2013) i Beltran Calvo i Segura-Llopes (2017). També l'*Atles lingüístic del domini català* (ALDC) (Veny i Pons, 2001-2018) proporciona informació valuosa de localitats concretes.

Estan en desenvolupament les tesis doctorals del Matarranya i del Baix Maestrat. Quan estiguen enllestides, juntament amb estudis anàlegs de la comarca dels

1. Més enllà de la dificultat de fixar exactament els trets específics i l'abast geogràfic d'aquest anomenat lleidatà.

Ports i de l'Alt Maestrat, que encara ens manquen, la fotografia d'aquesta àrea geogràfica central del domini lingüístic serà d'una precisió nítida.

També convé puntualitzar que, sovint, un tret lingüístic potser no troba el límit exacte en una població i que en una mateixa localitat poden conviure dues (o més) solucions per a aquest tret determinat. La convivència d'aquestes variants és pròpia d'una àrea de transició, per la qual cosa cal interpretar les isoglosses com una aproximació, molt precisa, però aproximació al cap i a la fi. Aquesta variació pot trobar la seua explicació també en la diacronia. Nosaltres ens hem basat en dades que els estudis dialectològics exigeixen que siguin procedents d'informants de primera generació, més grans de seixanta anys. Amb el canvi del model de societat respecte a la que van viure aquests informants en la seua joventut, amb els fluxos demogràfics actuals, amb la pressió de la varietat estàndard i amb la mateixa evolució de la llengua és fàcil, doncs, que aquestes diferents variants conviquen sobre el terreny (i fins dins d'una mateixa família o individu) per al mateix tret lingüístic.

A l'últim, s'observarà que alguna isoglossa està traçada amb una línia discontinua. Això indica que el límit d'aquell fenomen lingüístic es troba més enllà del límit del mapa que presentem. També pot reflectir que, amb els estudis que hem analitzat, no hem pogut constatar exactament sobre el mapa la delimitació d'aquell tret concret (per exemple, és el cas de l'ús de *enciam* o *encisam* entre la comarca dels Ports i la del Matarranya).

2. ANÀLISI LINGÜÍSTICA

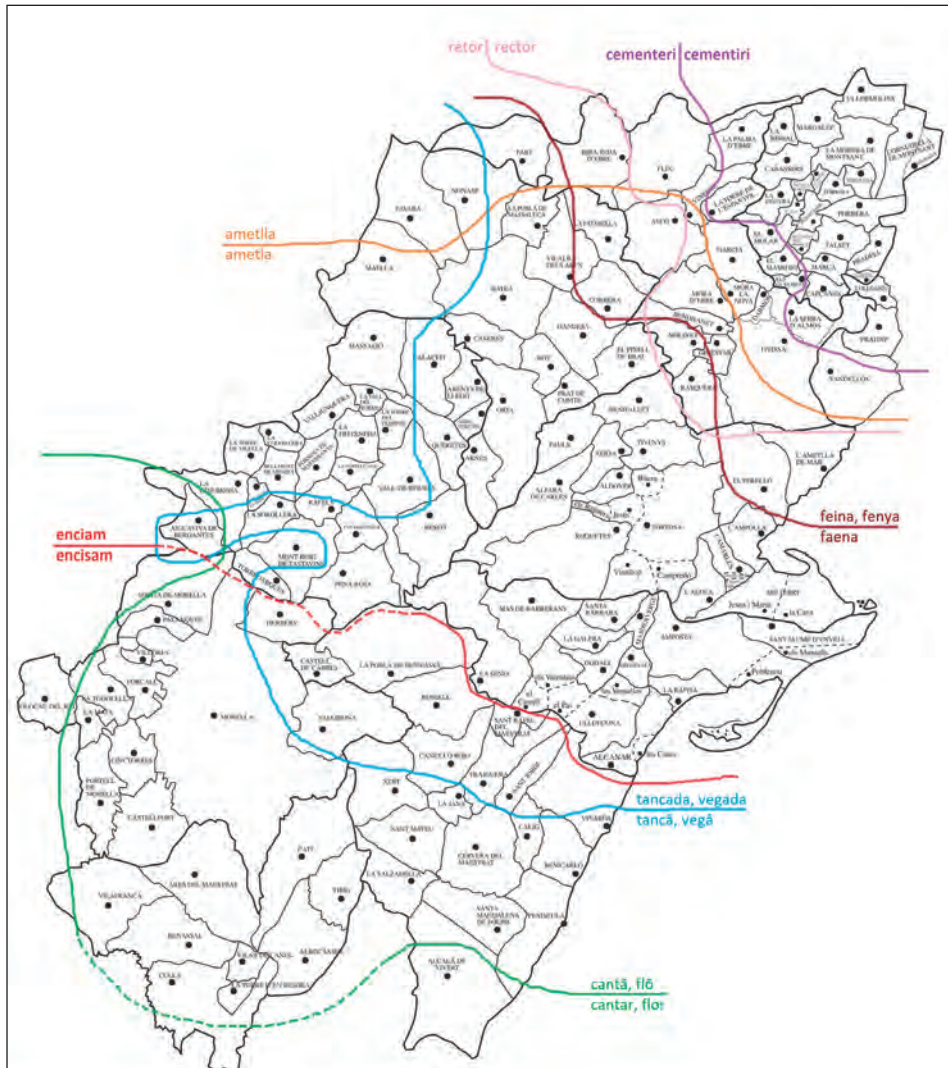
2.1. Fonètica

Les isoglosses que hem triat es reparteixen al llarg de tot el domini del tortosí, des del límit entre la Ribera d'Ebre i el Segrià (al nord) i amb el Priorat (a l'est), fins al sud del Baix i l'Alt Maestrat, amb un traçat irregular però predominantment transversal, de nord-oest a sud-oest (mapa 1).

Les solucions valencianes *retor* (amb reducció del grup CT), *cementeri* i la no palatalització dels grups T'L, D'L (per exemple a *ametla*, amb pronúncia de /l/ simple o geminada) arriben fins a la Ribera d'Ebre, comarca de transició entre el tortosí i el lleidatà, com hem comentat anteriorment. La isoglossa que delimita les variants *ametla/ametlla* pot circular més al nord o més al sud, en funció del mot (*espatla/espatlla, guatla/guatlla...*).

El mot *faena*, genuí i general en valencià, troba el seu límit d'ús en una línia que va del Baix Ebre² a la Ribera d'Ebre i la Terra Alta. A la major part de la Ri-

2. Al Perelló ja diuen *fenya*, però també s'hi pot sentir *faenada*, derivat de *faena*, amb la connotació negativa que es refereix a una acumulació de faena que s'ha de fer.

MAPA 1. Fonètica.

FONT: Elaboració pròpia a partir del dibuix facilitat pel doctor Pere Navarro.

bera d'Ebre ja és usual i predominant la variant *fenya*, com en gran part del nord-occidental i del tarragoní.

Per la part meridional trobem una isoglossa qualitativament menor, la de la distribució de les variants *enciam/encisam*, que és de les poques que coincideix amb el límit administratiu entre Catalunya i el País Valencià. En presentem, però,

dues de més representatives i que habitualment es consideren com a caracteritzadores del valencià. Es tracta de la solució del sufix -ATA i de la sensibilització de la /r/ de final de mot. Doncs bé, en el primer dels casos, nou localitats del Baix Maestrat mantenen la dental intervocàlica final d'aquests grups (*tancada*, no *tancâ*). Pel que fa a la ròtica, l'única localitat de tota aquesta àrea on es pronuncia de manera sistemàtica és Alcalà de Xivert, al sud del Baix Maestrat. Per l'interior, els Ports, l'Alt Maestrat, l'Alcalatén i la major part de la Plana Alta emmudeixen aquest so final (Beltran Calvo i Segura-Llopes, 2017, p. 89), d'aquí ve que assenyalem aquesta isoglossa amb línia discontinua.

2.2. Morfologia nominal

En aquest cas, les isoglosses dels fenòmens triats es reparteixen de manera gairebé proporcional per la geografia del tortosí (mapa 2). La més septentrional és força significativa, perquè estableix l'ús general del demostratiu de proximitat *este* a tota l'àrea del tortosí i, fins i tot, més enllà, a les poblacions de Maials, Almatret i Mequinensa (Cubells Bartolomé, 2016, p. 26) i a les limítrofes del Priorat amb la Ribera d'Ebre (Llomas, 2018, p. 103), però ja no a la Palma d'Ebre, on el demostratiu apareix amb el reforçament (*aquest*).

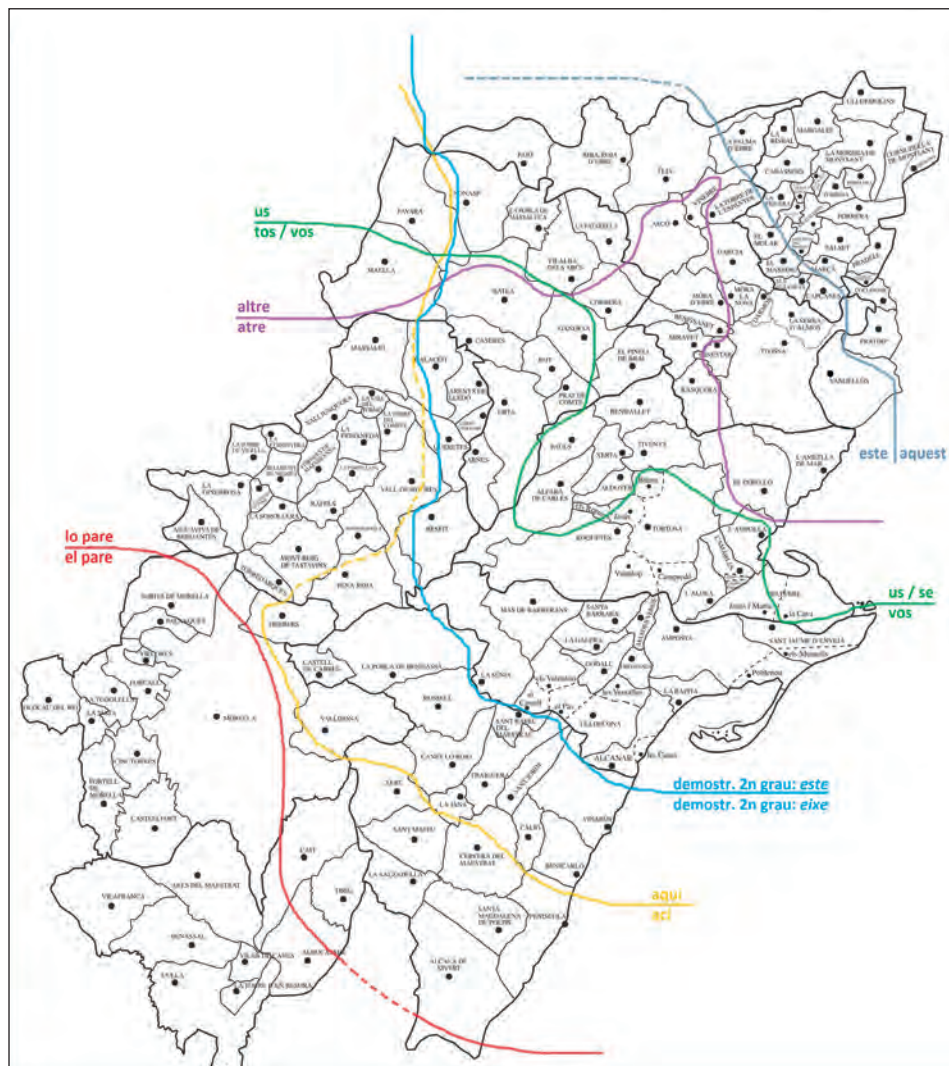
Si ens desplaçem cap al sud, trobem la isoglossa que marca la pèrdua de la líquida /l/ en l'indefinit *altre*, tret coincident amb el valencià. El manteniment d'aquesta líquida, per tant, troba el seu límit entre el Perelló i l'Ampolla, per la costa, i entre Maella i Massalió, per la Franja. Cal dir que la forma *atre* també ha estat recollida per l'ALDC en localitats més septentrionals, tant del nord-occidental com de l'oriental.³

L'ús de la forma plena o de la forma reforçada del pronom feble de segona persona del plural també remarca el caràcter de transició del tortosí. El pronom *us* és general a la Ribera d'Ebre, a la meitat nord del Baix Ebre i en part de la Terra Alta. D'aquí en avall, la forma plena *vos* (o *tos*, analògica a la segona persona del singular i predominant a la Terra Alta i al Matarranya) pren protagonisme i acostava aquests parlars al valencià.⁴

Més al sud hi ha una de les poques isoglosses qualitativament remarcables que coincideixen amb el límit administratiu amb el País Valencià: el manteniment del demostratiu de segon grau *eixe* (o *ixe*) és general a totes les comarques valencianes i s'endinsa cap al nord per la Franja. A la zona d'administració catalana aquest demostratiu ha desaparegut pràcticament, per bé que Buj (2019, p. 91) n'ha enregistrat exemples a Mas de Barberans i als Valentins. Segurament, i atenent també

3. <https://aldc.espais.iec.cat/files/2017/04/Mapa-1911.pdf>.

4. Cal recordar que l'ús de formes plenes no és exclusiu de l'occidental ni l'ús de formes reforçades ho és de l'oriental.

MAPA 2. Morfologia nominal.

FONT: Elaboració pròpia a partir del dibuix facilitat pel doctor Pere Navarro.

textos tortosins de la primera meitat del segle xx, on la forma *eixe* no era estranya, el demostratiu de segon grau o de medietesa gaudia d'una extensió més gran que la que té actualment, que ha anat reculant cap al sud.

Ja dins del País Valencià, topem amb la isoglossa que assenyalava l'ús més septentrional de l'adverbi *ací*: les localitats valencianes situades més al nord empen

la forma *aquí*, coincident amb la resta del nord-occidental i de l'oriental. La isoglossa penetra cap al nord per l'interior, altre cop, travessant el Matarranya, on ara per ara encara no podem delimitar-ne amb exactitud la distribució *ací/aquí* (per bé que l'ALDC⁵ constata que la forma valenciana arriba fins al ribagorçà, a l'extrem més septentrional del nord-occidental).

A l'últim, però no menys important, presentem la línia que marca el límit d'ús de la forma plena de l'article definit *lo*, característic del nord-occidental. Com es pot comprovar, aquest article s'endinsa per terres valencianes per tot el Baix Maestrat i part dels Ports i de l'Alt Maestrat.

2.3. *Morfologia verbal*

Ens hem fixat en trets morfològics verbals que caracteritzen el valencià per tal de determinar fins a quin punt arriben a l'àrea del tortosí. El que s'endinsa més en el Principat és l'ús de la desinència *-i* en el present d'indicatiu del verb *obrir* (segona i tercera persones del singular i tercera del plural). Com es pot observar en el mapa 3, la isoglossa deixa gairebé tota l'àrea del tortosí al sud, coincidint amb la solució compartida amb el valencià (*obris, obri, obrin*) i penetra per bona part del Priorat. A l'àrea occidental del Matarranya i a la part septentrional de la Ribera d'Ebre hem pintat de color verd els termes de les localitats que no presenten aquestes formes (ni les corresponents *obres, obre, obren*) perquè conjuguen aquest verb (i altres de l'estil, com *omplir*) com a incoatius, *i*, per tant, ens hi podem trobar formes com *obrixes, obrisses, aubrixes, aurixes*, etc.

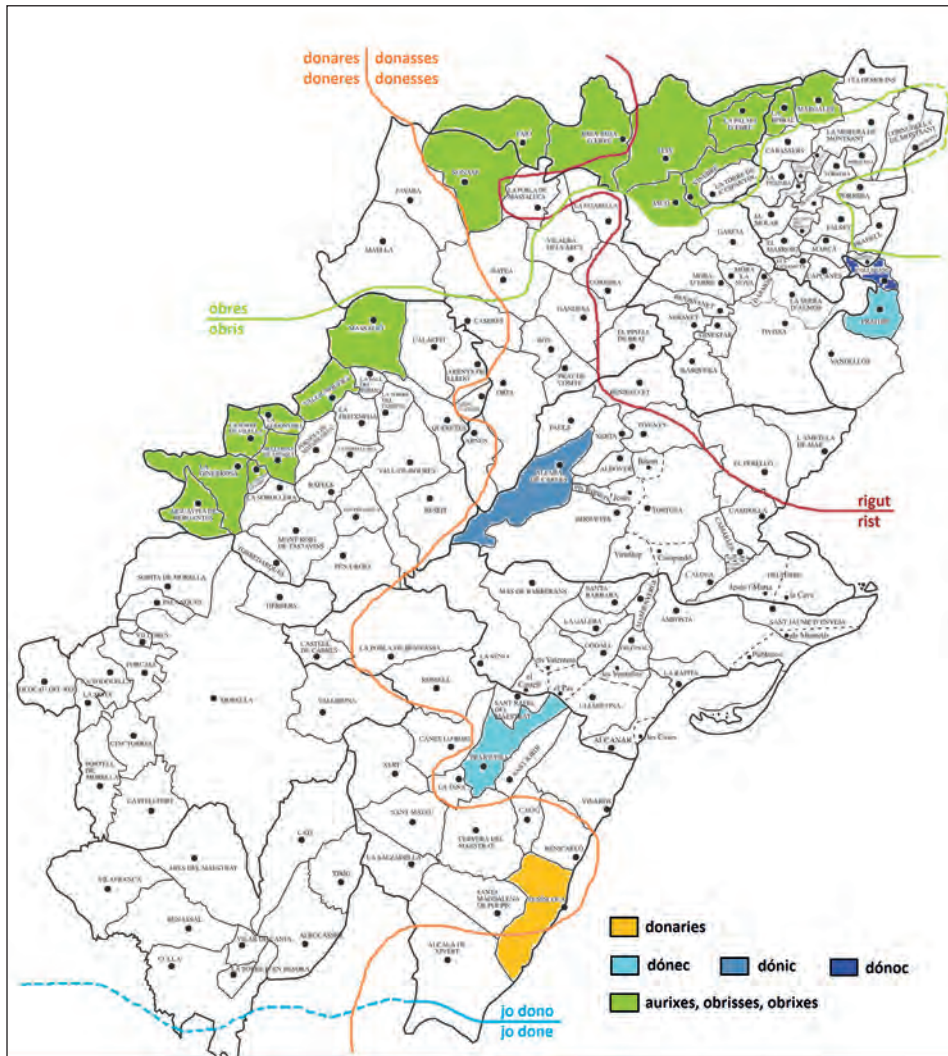
El límit entre els dos participis del verb *riure* (*rigut*, nord-occidental i central; *rist*, valencià) passa pel Baix Ebre i se'n puja cap al nord deixant quasi tota la Ribera d'Ebre dins del nord-occidental, en aquest tret.

Una isoglossa que parteix aquest territori gairebé en dues meitats d'extensió paral·lela, a est i a oest, és la de la desinència de l'imperfet de subjuntiu. La solució tradicionalment valenciana, que prefereix la /r/ a l'hora de construir aquestes formes (*donares, doneres*) és general als Ports i a l'Alt Maestrat i predomina al Baix Maestrat i al Matarranya. Les formes *donasses, donesses* són gairebé generals a les comarques d'administració catalana i penetren al País Valencià en algunes localitats del Baix Maestrat.⁶

Finalment, la desinència de primera persona del singular dels verbs de la primera conjugació és *-o* en tot aquest territori (*jo dono*). La solució pròpiament valenciana (*jo done*) no apareix fins més al sud, a l'Alcalatén i a la Plana Alta (Bel-

5. <https://aldc.espais.iec.cat/files/2017/04/Mapa-1979.pdf>.

6. S'acolorix de color groc Peníscola, que mostra la solució particular *donaries*, coincident amb el condicional: *jo volia que tu em donaries allò*.

MAPA 3. Morfologia verbal.

FONT: Elaboració pròpia a partir del dibuix facilitat pel doctor Pere Navarro.

tran Calvo i Segura-Llopes, 2017, p. 90). Aquí, la particularitat de les localitats pintades de color blau respon a una solució singular, que afegeix un element velar a la terminació: *jo dónc*, *jo pàrlec*, a Traiguera (Baix Maestrat) i a Pratedip (Baix Camp); *jo dónic*, *jo pòsic*, a Alfara de Carles (Baix Ebre); *jo dónoc*, *jo càntoc*, a Colldejou (Baix Camp).

Com es pot comprovar en el mapa 4, només en una part del tortosí (la que està pintada de color blau) es produeix aquesta coincidència de formes. A les localitats de Vinebre i Benissanet, a la Ribera d'Ebre, i de l'Ametlla de Mar i el Perelló, al Baix Ebre, es produeix en menor grau, ja que les tres primeres localitats presenten alternança amb les formes normatives, mentre que el Perelló ha desenvolupat unes formes particulars rizotòniques per analogia amb la resta del temps verbal de present (*dóniem, dónieu*), innovació que resol el sincretisme característic d'aquest dialecte.

El sincretisme es produeix en tota l'àrea acolorida, però amb formes que poden ser diferents segons la localitat (per exemple, *patiguéssem, patiguésseu*, a la major part del Baix Ebre; *patíssem, patísseu*, més al nord).⁷ En part del Baix Maestrat es produeix la mateixa confusió de formes i, a l'extrem nord, el sincretisme depassa el límit de la Ribera d'Ebre i es troba també en localitats del Segrià, les Garrigues i la Franja, com Bovera, la Granadella, Llardecans, Maials, Almatret i Mequinensa (Cubells Bartolomé, 2016, p. 56). No es pot dir, per tant, que siga un tret exclusiu del tortosí ni que abraçe tot el tortosí.

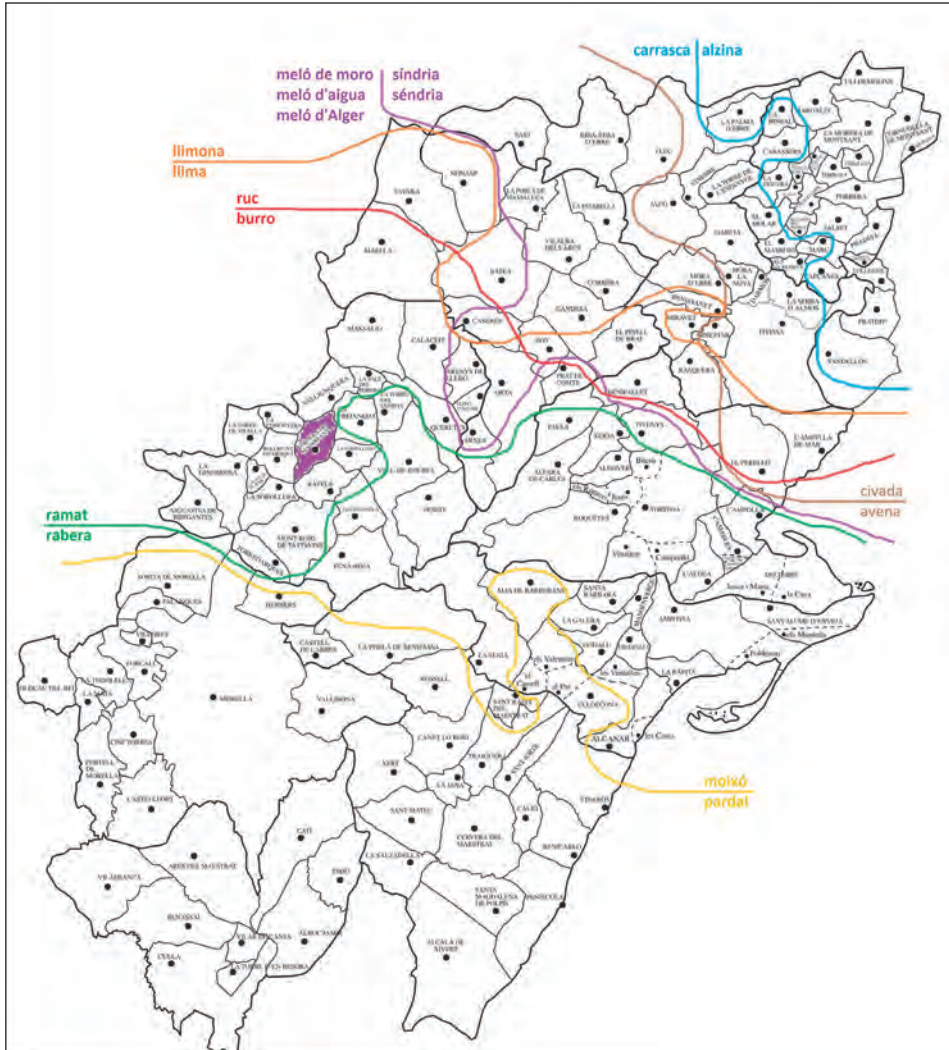
2.4. Lèxic

En el desenvolupament de la nostra tesi sobre el Baix Ebre (Castellà, 2020) i analitzant un gros considerable de mots, vam observar que a la nostra comarca es troben un nombre gens menyspreable d'isoglosses que delimiten l'ús de dos geosinònims, dels quals un és emprat al Principat, majoritàriament (a vegades també en altres dialectes orientals, com el català septentrional o el balear), mentre que l'altre és usat a partir del Baix Ebre en avall, a vegades fins a l'extrem del sud valencià.⁸ Aquest fet atorga una particularitat als parlars del Baix Ebre i, per extensió, al tortosí, com a punt de confluència de denominacions diferents del domini lingüístic i reforça, almenys des del punt de vista lèxic, la consideració del tortosí com a dialecte de transició i clau de volta de la unitat de la llengua en la seua variació. Dels mots que vam estudiar a la nostra comarca, les formes lingüístiques comunes amb el valencià dupliquen amb escreix les formes comunes amb el català del Principat. En el IV Congrés de Cultura i Territori de les Comarques de la Diòcesi de Tortosa vam exposar aquesta qüestió i vam aprofundir en el lèxic propi específic de l'àrea del tortosí. Ara presentem una selecció de geosinònims que es distribueixen per l'àrea del tortosí d'una manera que podem delimitar gairebé al

7. Formes com les d'alguna localitat del Baix Ebre —Benifallet, Paüls— (Castellà, 2020, p. 244), de la Terra Alta —la Fatarella, Vilalba dels Arcs— (Navarro, 1996, vol. 1, p. 184) i de la Ribera d'Ebre —Faió, Flix, Riba-roja d'Ebre— (Cubells Bartolomé, 2009, vol. 1, p. 279-280).

8. La Franja d'Aragó sovint s'alinea amb les solucions valencianes i tortosines.

detall. Els mostrem en dos mapes (5 i 6), amb set parelles de mots en cada un. Es podrà comprovar que la major part d'isoglosses s'ajunten, al litoral, en el tram comprès entre Vandellòs i l'Ampolla.

MAPA 5. Lèxic. Confluència de geosinònims (I).

FONT: Elaboració pròpia a partir del dibuix facilitat pel doctor Pere Navarro.

La isoglossa més oriental i septentrional del primer mapa del lèxic (mapa 5) delimita l'ús dels mots *alzina*, a la part oriental, i *carrasca*, a l'occidental.⁹ Aquest darrer, doncs, és el mot predominant en valencià (juntament amb *belloter(a)*, que també hem recollit al Baix Ebre) i en tortosí. Les quatre isoglosses següents, si ens desplaçem cap al sud, transcorren per una àrea que va entre Flix i Maella, al nord, i l'Ametlla i el Perelló, al sud (Baix Ebre): *civada/avena* és, d'aquestes, la que més es desplaça a la part oriental, la qual cosa significa que el mot *avena*, general en valencià, és majoritari a l'àrea que estudiem. D'altra banda, *llimona/llima*, *rucl/burro* i *síndria* (o *séndria*) / *meló de moro* (o *meló d'aigua* o *meló d'Alger*)¹⁰ circulen per una àrea pròxima entre elles, solcant el Baix Ebre, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i arribant a la Franja entre Faió i Maella.

Amb les dades consultades, hem establert el límit d'ús septentrional del terme *rabera*. Es tracta d'un mot compartit pel valencià septentrional i pel tortosí. La isoglossa només indica, aquí, que el mot no s'ha recollit més al nord; per contra, *ramat* sí que ha estat registrat més al sud (per exemple, al Baix Ebre, a Castellà, 2020, p. 328). En alguns casos, els dos mots són emprats paral·lelament, perquè hi ha un matís semàntic que es refereix a la menor quantitat de caps de bestiar que designa un o altre terme.¹¹ La isoglossa més meridional d'aquest primer mapa de lèxic, que flueix per una àrea pròxima al límit administratiu de comunitat autònoma, és la referida a *moixó/pardal*.

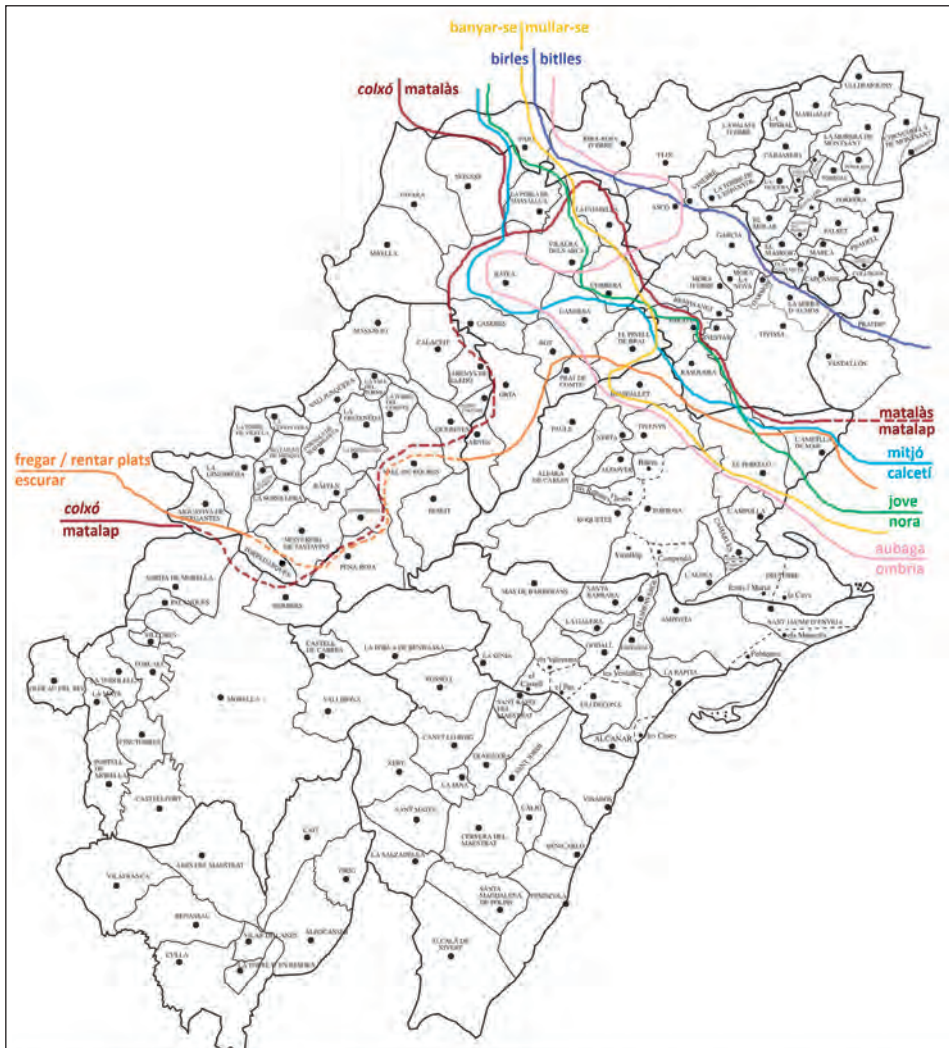
Si ens fixem en el mapa 6 —*confluència de geosinònims (II)*—, ens adonarem que el feix d'isoglosses s'acumula altre cop, pel litoral, a la zona entre Vandellòs i l'Ampolla. La banda nord-oriental del Baix Ebre, doncs, es configura com una zona de transició marcada, no només per l'encreuament de camins entre el dialecte nord-occidental i el valencià, sinó també entre els blocs oriental i occidental de la llengua.

Al sud d'aquest feix d'isoglosses tenim els mateixos mots de tot el valencià (o d'una part): *birles*, *matalap*, *banyar-se*, *calcetí*, *nora*, *ombria* i *escurar*. La major part del territori del tortosí, doncs, coincideix amb el valencià en l'ús d'aquests mots. Els corresponents geosinònims del nord-occidental o del central (*bitlles*, *matalàs*, *mullar-se*, *mitjó*, *jove*, *obaga* i *fregar* o *rentar els plats*) són ja presents a partir del Baix Ebre en amunt, en poblacions de la Terra Alta i a la major part de la Ribera d'Ebre. Les isoglosses que, a la part occidental, circulen més al sud (*matalap* i *escurar*) caldrà fixar-les sobre el terreny amb l'estudi del Matarranya població a població.

9. Cal tenir en compte que a bona part del Priorat una carrasca és un tipus d'alzina borda, més petita i amb més punxes (LLAMAS, 2018, p. 317).

10. La localitat de Fòrnols de Matarranya apareix pintada lila perquè NAVARRO (2005, p. 133) hi recull *síndria*. La isoglossa tampoc no mostra que a bona part del sud del Matarranya se'n diu *sandia*.

11. Cal consignar, també, que l'ALDC recull *rabera* més al nord, a Favara de Matarranya i a Massalió, a la Franja (<https://aldc.espais.iec.cat/files/2013/11/Mapa-1283.pdf>).

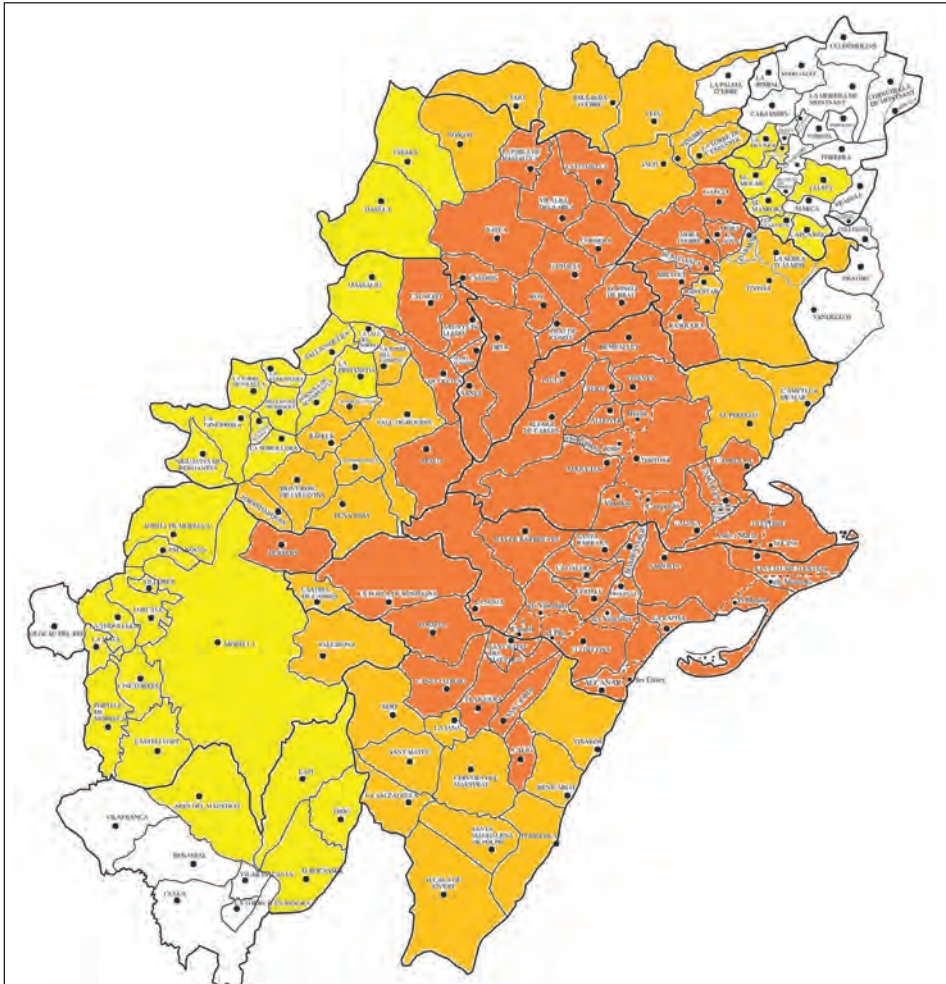
MAPA 6. Lèxic. Confluència de geosinònims (II).

FONT: Elaboració pròpia a partir del dibuix facilitat pel doctor Pere Navarro.

3. CONCLUSIONS

L'àrea del tortosí és una àrea de transició en la qual es van succeint les isoglosses que delimiten el pas del nord-occidental al valencià, un pas gradual. Entre les isoglosses més septentrionals (per exemple, la del demostratiu *este/aquest*) i les més meridionals (per exemple, la de la desinència de la primera persona del present

d'indicatiu dels verbs del primer grup, *jo dono / jo done*) hi pot haver més de cent-cinquanta quilòmetres. El territori situat entremig —format *grosso modo* per les comarques de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta, el Matarranya, el Baix Ebre, el Montsià, el Baix Maestrat, els Ports i l'Alt Maestrat— comparteix un seguit de trets lingüístics, però, com s'ha vist, no és de cap manera homogeni. Tenint en compte els trets que s'han comentat i altres de rellevants, presos dels estudis esmentats en la introducció, podem proposar un mapa d'aquesta àrea dialectal central del domini lingüístic anomenada *tortosí* (mapa 7).

MAPA 7. Àrea del tortosí.

FONT: Elaboració pròpia a partir del dibuix facilitat pel doctor Pere Navarro.

La gradació en colors de la mateixa gamma vol il·lustrar la presència diferent de característiques lingüístiques tortosines en cada localitat en qüestió. Lògicament, com més allunyat del centre d'aquesta regió, menys trets coincidents presentarà el parlar d'una localitat amb els de la resta d'aquest territori. Així, l'extrem septentrional, a la Ribera d'Ebre, tindrà més trets del nord-occidental que no pas els de l'extrem meridional, a l'Alt Maestrat, que presentarà més coincidències amb el valencià. L'àrea de l'extrem occidental del Matarranya també se n'allunya, pel fet de mostrar unes característiques molt peculiars (Veny, 1998, p. 103). També cal considerar el Priorat una àrea de transició, en què les localitats més properes a l'Ebre mostren alguns trets tortosins (Llamas, 2018, p. 462).

Amb l'avenç dels estudis dialectològics en aquestes comarques, hem pogut obtenir una fotografia prou detallada de la realitat lingüística d'aquest territori. Però cal tenir en compte que es tracta d'una fotografia parcial, no només perquè ens manquen encara monografies del Matarranya, del Maestrat i dels Ports, sinó també perquè aquesta fotografia ha estat feta des d'un punt de vista concret, el de la geolingüística, que centra el seu objectiu en la variació diatòpica. Per a una visió completa, caldrà esperar altres estudis que es focalitzen en les variacions diacrònica i diastràtica.

Des del centre del país, ens hem abocat per passió i per convicció a descriure la nostra varietat dialectal geogràfica. Només el coneixement de la llengua real parlada ens fa ser conscients de l'enorme tresor lingüístic que hem rebut, ens proporciona formes adequades per a un ús estàndard i ens fa seguir en el camí de l'estima envers la nostra llengua, un camí que implica necessàriament el seu ús en tots els àmbits i la transmissió intergeneracional. Des del centre del país, doncs, tenim clar que hem de seguir treballant per la llengua i per la seua unitat. I confiem que la SF de l'IEC també s'hi aboque sense complexos, igual com nosaltres ens hem abocat en la defensa del nostre riu i del nostre patrimoni natural. Les generacions que vindran ens agrairan haver conservat tot aquest patrimoni.

CARLES M. CASTELLÀ ESPUNY
Professor de llengua i literatura catalanes
a l'Institut Dertosa de Tortosa

BIBLIOGRAFIA

- BELTRAN, Andreu (1999). «La llengua al nord del País Valencià». *Caplletra*, núm. 26, p. 131-151.
- BELTRAN, Joan; PANISELLO, Josep (2002). *Cruïlla: Curs de llengua*. Benicarló: Alambor. (Llengua i País; 6)
- BELTRAN CALVO, Vicent; SEGURA-LLOPES, Carles (2017). *Els parlars valencians*. València: Publicacions de la Universitat de València.

- BUJ ALFARA, Àngela (2001). *Lèxic del Montsià: Estudi geolingüístic, I*. Amposta: Consell Comarcal del Montsià.
- (2002). «Extensió, límits i terminologia del tortosí segons diverses fonts bibliogràfiques». A: CASANOVA, Emili; MARTÍ, Joan; SARAGOSSÀ, Abelard. *Estudis del valencià d'ara: Actes del IV Congrés de Filologia Valenciana del 20 al 22 de maig de 2000 en homenatge al doctor Joan Veny*. València: Denes, p. 19-32.
- (2019). *Els parlars del Montsià: Estudi geolingüístic*. Tesi doctoral. València: Universitat de València. [Treball inèdit]
- CASTELLÀ ESPUNY, Carles M. (2016). «La varietat lingüística geogràfica del Baix Ebre i el procés d'estandardització. Manteniment i pèrdua de formes pròpies. Un tast». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Móra la Nova (17 i 18 d'octubre de 2014)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Móra la Nova: Institut Ramon Muntaner, p. 169-200.
- (2018). *El tortosí del Baix Ebre i l'estàndard: Descripció lingüística, anàlisi i propostes*. Benicarló: Onada.
- (2020). *Els parlars del Baix Ebre. Estudi geolingüístic* [en línia]. Tesi doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. <<https://hdl.handle.net/10803/669614>> [Consulta: 18 setembre 2021].
- COLOMINA, Jordi (1999). *Dialectologia catalana: Introducció i guia bibliogràfica*. Alacant: Universitat d'Alacant. Secretariat de Publicacions i Departament de Filologia Catalana.
- CUBELLS BAROLOMÉ, Olga (2009). *Els parlars de la Ribera d'Ebre*. Tarragona: Diputació de Tarragona. 2 v.
- (2016). «Els parlars de frontera: la zona de transició entre el tortosí i el lleidatà». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Móra la Nova (17 i 18 d'octubre de 2014)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Móra la Nova: Institut Ramon Muntaner, p. 19-61.
- CUBELLS BAROLOMÉ, Olga; NAVARRO, Pere (2010). «Descripció lingüística del català de la diòcesi de Tortosa». A: VIDAL, Jacobo; CARBONELL, Jordi À. (cur.). *Història de les Terres de l'Ebre*. Vol. V: *Art i Cultura*. Tortosa, Tarragona: Fundació Privada Ilercavònia Futur: Universitat Rovira i Virgili, p. 382-400.
- CUBELLS BAROLOMÉ, Olga; SATORRA, Jordi (2003). «Entre el tortosí i el lleidatà». A: *Actes del II Congrés d'Història d'Alcanar (Alcanar, 1-3 desembre 2000)*. Alcanar: Ajuntament d'Alcanar, p. 205-227.
- (2005). «El tortosí en el límit septentrional: la Ribera d'Ebre». *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, núm. 17, p. 255-295.
- GIMENO, Lluís (1991). «El tortosí. Extensió i característiques dialectals». A: *A sol post: Estudis de llengua i literatura*. Vol. 2. Alcoi: Marfil. (Universitats; 3), p. 171-192.
- (1994). *Estudi lingüístic dels parlars de les comarques del nord de Castelló*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- (1997). *Atlas lingüístic de la diòcesi de Tortosa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- LLAMAS, Emili (2018). *Els parlars del Priorat. Estudi geolingüístic* [en línia]. Tesi doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. <<https://hdl.handle.net/10803/664698>> [Consulta: 26 setembre 2021].
- MASSIP, Maria Àngels (1989). *Aproximació descriptiva al parlar tortosí*. Tarragona: Diputació de Tarragona.

- NAVARRO, Pere (1996). *Els parlars de la Terra Alta*. Tarragona: Diputació de Tarragona. 2 v.
 — (1999). «Els parlars de transició entre el català occidental i l'oriental». *Caplletra*,
 núm. 26, p. 91-105.
 — (2000a). *Aproximació geolingüística als parlars de la Ribera d'Ebre*. Flix: Centre d'Es-
 tudis de la Ribera d'Ebre.
 — (2000b). *Aproximació geolingüística als parlars del Priorat*. Albarca: Migdia Serveis
 Culturals.
 — (2005). *Aproximació geolingüística als parlars del Matarranya*. Calaceit: Associació
 Cultural del Matarranya.
 PRADILLA, Miquel Àngel (2013). «El Baix Maestrat, una àrea de transició lingüística». *Bo-
 letín del Centro de Estudios del Maestrazgo* [Centre d'Estudis del Maestrat], any xxxi,
 núm. 89, p. 120-142.
 RECASENS, Daniel (1985). *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*. Barcelo-
 na: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
 SANS, Berta (2016). *El parlar de Càlig: Anàlisi fonètica, morfològica, sintàctica i lèxica*. Be-
 nicarló: Onada.
 SATORRA, Jordi (2003). «Trets morfològics tortosins a la zona sud-oriental de les Garri-
 gues històriques». A: PRADILLA, Miquel Àngel (ed.). *Llengua i literatura a les comar-
 ques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada. (La Barçella; 1), p. 315-328.
 SIFRE, Manuel (2005). *Llengua i dialecte*. Alzira: Bromera: Institut Interuniversitari de Fi-
 lologia Valenciana.
 SISTAC, Ramon (1998). *El català d'Àneu: Reflexions a l'entorn dels dialectes contempora-
 nis*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu.
 VENY, Joan (1998). *Els parlars catalans*. 12a ed. rev. i augm. Palma de Mallorca: Moll. (Col-
 lecció Tomir; 38). [1a ed., Moll, 1982]
 — (2007-2019). *Petit atlas lingüístic del domini català*. Barcelona: Institut d'Estudis Ca-
 talans. 7 v.
 VENY, Joan; PONS, Lúdia (2001-2018). *Atles lingüístic del domini català* [en línia]. Barcelo-
 na: Institut d'Estudis Catalans. 9 v. <<https://aldc.espais.iec.cat/>> [Consulta: 18 setem-
 bre 2021].